

Ю. Ф. Лавренюк,

*аспірант Львівського регіонального інституту
державного управління Національної академії
державного управління при Президентіві України*

Стан та шляхи реалізації антикорупційної політики України

У статті проаналізовано сучасний стан корупції в Україні та фактори її поширення в органах державної влади. Пере- лічено існуючі у світі моделі антикорупційної системи та ви- значено особливості формування вітчизняної моделі анти- корупційної системи. Здійснено аналіз результатів соціо- логічного опитування щодо поширення корупції у різних сферах суспільного життя та рейтингу України за індексом сприйняття корупції. За результатами порівняльного аналі- зу антикорупційних документів стратегічного рівня визначе- но стан та шляхи реалізації антикорупційної політики. На- звано основні причини неефективного виконання Держав- ної програми щодо запобігання і протидії корупції на 2011–2015 роки, а також ключові рекомендації щодо реформуван- ня антикорупційної політики України. Перспективним напрямом для подальших наукових досліджень запропоновано питання розробки заходів та механізмів реалізації нової анти- корупційної стратегії України.
Ключові слова: корупція, запобігання і протидія корупції, ан- тикорупційна політика, антикорупційна стратегія.

In the article it is analyzed the current conditions of corruption in Ukraine and factors its scattering in public authorities. It is specified world models of anticorruption systems and forming features of national model of anticorruption system. It is analyzed results opinion poll on scattering corruption in deferent spheres of social life and rank of Ukraine in Corruption Perception Index. On results of comparative analysis of anticorruption strategic documents it is identified current status and ways for implementing anticorruption policy. It is addressed reasons of ineffective implementation of State program on corruption prevention and counteraction 2011–2015, and also key recommendations for reforming anticorruption policy of Ukraine. As perspective direction for further scientific research it is proposed the issue on developing measures and mechanisms for implementing new anticorruption

strategy of Ukraine.

Key words: corruption, preventing and counteraction, anticorruption policy, anticorruption strategy.

В статье проанализировано современное состояние коррупции в Украине и факторы ее распространения в органах государственной власти. Перечислены существующие в мире модели антикоррупционной системы и определены особенности формирования отечественной модели антикоррупционной системы. Осуществлен анализ результатов социологического опроса относительно распространения коррупции в различных сферах общественной жизни и рейтинга Украины в индексе восприятия коррупции. По результатам сравнительного анализа антикоррупционных документов стратегического уровня определены состояние и пути реализации антикоррупционной политики. Названы основные причины неэффективного выполнения Государственной программы по предотвращению и противодействию коррупции на 2011–2015 годы, а также ключевые рекомендации по реформированию антикоррупционной политики Украины. В качестве перспективного направления для дальнейших научных исследований предложен вопрос разработки мер и

механизмов реализации новой антикоррупционной стратегии Украины.

Ключевые слова: коррупция, предотвращение и противодействие коррупции, антикоррупционная политика, антикоррупционная стратегия.

Постановка проблеми. В умовах реалізації політики реформ у різних сферах: адміністративній, регуляторній, військовій, правоохоронній та медичній пріоритетним завданням для держави стає подолання корупції. У своїй інавгураційній промові новообраний Президент України П.О.Порошенко зазначив, що Україні для забезпечення людям європейського добробуту та побудови економіки вільної конкуренції треба знищити корупцію. "Нам потрібен загальнонаціональний антикорупційний пакт між владою та народом. Суть його проста: чиновники не беруть, а люди – не дають. Ми не зможемо змінити країну, якщо не змінимо себе, своє ставлення до власного життя і до життя цілої держави", – наголосив Президент України [1]. Однак розробка та реалізація

антикорупційної політики не є для Ук-раїни новим завданням. Протягом усіх років незалежності у нашій державі триває процес пошуку шляхів її реалізації, що супроводжується ухваленням антикорупційних законів, розробкою відповідних концепцій та стратегій, а також прийняттям державних програм щодо їх виконання. Високий рівень корупції в українському суспільстві й сьогодні зумовлює потребу систематичного вивчення стану та шляхів реалізації антикорупційної політики України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню стану та шляхам реалізації антикорупційної політики присвячені праці вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема Ю.Г.Кальниша, Т.Б.Качкіної, М.І.Мельника, А.М.Михненка, Є.В.Невмержицького, Мауро Паола, Джеремі Поупа, С.Роуз-Аккерман, В.М.Соловійова та ін.

Для того щоб виокремити проблемні питання, які залишилися поза увагою науковців, проаналізуємо більш докладно деякі з них. Ю.Г.Кальниш у науковій праці "Корупція в Україні: причини поширення та механізми протидії" зазначає, що недосконалість антикорупційного законодавства, його безсистемність, необґрунтованість та непродуманість деяких положень звичайно є причиною неефективної антикорупційної діяльності, але зауважує, що це не головна причина. На думку науковця, здебільшого проблема полягає не в недосконалості законодавчої бази стосовно протидії корупції, а в її неефективному застосуванні [2].

М.І.Мельник щодо питання антикорупційної політики зазначає, що ефективність її здійснення, а отже, і антикорупційної діяльності, залежить від наукового розуміння соціальної та правової сутності корупції, соціальних передумов корупції, причин та умов корупційних діянь, правильного визначення змісту основних корупційних процесів, закономірностей їх розвитку, а також від адекватності обраних засобів протидії корупції [3, с. 56].

У своєму дослідженні Є.В.Невмержицький пропонує поділити антикорупційну діяльність держави на два основних напрями. Перший – це власне боротьба з корупцією як з конкретними кримінальними або адміністративними проявами. Другий напрям – це комплекс заходів, що включає економічні, політичні, профілактичні, запобіжні, виховні й

організаційні заходи, які в комплексі націлені на те, щоб включити соціально-економічні та політичні підгрунтя корупції [4, с. 227].

Одним із останніх комплексних досліджень запобігання і протидії корупції в державному управлінні є монографія В.М.Соловйова "Запобігання і протидія корупції в державному управлінні України", в якій автор під поняттям "державна антикорупційна політика" пропонує розуміти сукупність взаємопов'язаних дій системи органів державної влади щодо розроблення та реалізації мети, завдань, принципів і стратегічних напрямів розв'язання проблеми у сфері запобігання і протидії корупції [5, с. 103].

Джеремі Поуп, один із засновників міжнародної організації "Трансперенсі Інтернешнл" (далі – ТІ), стверджує, що не можна звести весь спектр можливих дій щодо контролю над рівнем корупції до викриття та кримінального переслідування – треба, навпаки, використовувати комбінацію блокуючих заходів: покращення прозорості відносин; запобігання розвитку відносин, що можуть призвести до корупції; прозорість фінансових відносин між головними учасниками та перспективи проведення ревізії представниками незалежних відомств, не вплутаних у корумповані мережі [6, с. 40].

Водночас колишній працівник Світового банку та член ради американського відділення ТІ С.Роуз-Аккерман у своїй книзі "Корупція і держава. Причини, наслідки й реформи" визначає, що корупція є симптомом того, що в системі державного управління щось не так. Державні інститути, створені для регулювання взаємовідносин між громадянином і державою, замість цього використовуються для особистого збагачення і надання пільг корумпованим суб'єктам господарювання [7, с. 7]. Оскільки антикорупційна політика України, незважаючи на значну кількість робіт, присвячених корупції, потребує вдосконалення та заходів підвищення ефективності, роботи попередників можуть бути використані як основа для нових напрацювань у цій сфері.

Метою статті є визначення шляхів реалізації антикорупційної політики України на основі аналізу сучасного стану запобігання і протидії корупції. Для

досягнення зазначеної мети було поставлено такі завдання: визначити та охарактеризувати національну модель антикорупційної системи; проаналізувати стан та сутність антикорупційної політики України, визначити її основні недоліки та обґрунтувати шляхи подальшої реалізації.

Виклад основного матеріалу. В Україні корупція проявляється, передусім, у формі зловживань в органах державної влади, яким сприяють наступні фактори: широкі дозвільно-розпорядчі повноваження посадових і службових осіб; низька ефективність і невідповідність правоохоронної системи та сектору безпеки новим зовнішнім і внутрішнім вимогам, демократичним і європейським прагненням України; велика кількість дозвільних документів, податків і зборів; плинність і тимчасовість перебування кадрів на посадах державної служби; правовий нігілізм, відсутність ефективної просвітницької політики, спрямованої на поширення знань антикорупційного законодавства; бюрократизм на державній службі.

Науковці визначають існування у світі наступних концептуальних моделей антикорупційної системи: тоталітарна, авторитарна, олігархічна, ліберальна та правова демократична [8, с. 64–66]. У СРСР свого часу було відтворено авторитарну модель антикорупційної системи, в якій існувала вибіркова відповідальність за вказівкою "згори", як правило, представників правлячої партійної еліти [8, с. 64]. Тому закономірно, що основними вадами державного сектору незалежної України стали: погана організація, відсутність необхідного узгодження прийнятих рішень; численні затягування; відсутність у прийнятих рішеннях правової бази; повільність і неефективність реформ [7, с. 93–94]. У таких умовах національна антикорупційна система України, особливо в останні роки, остаточно трансформувалася в олігархічну модель з реалізацією відповідальності за клановим принципом "свій – чужий" [8, с. 65].

На жаль, маємо констатувати, що в Україні ідея розбудови правової демократичної держави поступилася місцем корупційному прагматизму та пристосуванню, які спричинили буквально розгул корупції у сфері державного управління, що підтверджується даними дослідження,

проведеного соціологічною службою Центру Разумкова з 30 вересня по 8 жовтня 2013 р., і відповідно до яких 44,9% опитаних респондентів вважає, що в Україні у державній владі все охоплено корупцією [9].

Одночасно, згідно з даними рейтингу індексу сприйняття корупції "Трансперенсі Інтернешнл", Україна за підсумками 2012– 2013 рр. стабільно посідає 144-те місце серед 177 країн. Поряд із нею розташувалися такі країни, як Папуа-Нова Гвінея, Нігерія, Камерун, Центрально-Африканська Республіка, Іран, Киргизстан. Для порівняння: Польща, Угорщина, Румунія, Словаччина, Чехія й Грузія у 2013 р. досягли набагато кращого результату – 38-ме, 54-те, 69-те, 43-те, 57-ме і 55-те місця відповідно [10].

Зазначені обставини дають змогу стверджувати, що корупція в нашій державі є корупцією кризового типу, яка породжується кризою сучасного українського суспільства і здатна її поглиблювати, маючи властивість зводити нанівець будь-які політичні, економічні, правові й моральні реформи [2]. У свідомості громадян України закріплюється уявлення про значне поширення корупції в усіх владних структурах та на всіх управлінських рівнях. Крім того, високий рівень корупції позбавляє доцільності індивідуальну антикорупційну боротьбу [11, с. 4].

В.М.Соловійов у дослідженнях питання запобігання і протидії корупції в державному управлінні звертає увагу на наступні ключові тези [5, с. 60]:

– поняття "корупція" складне, багаторівневе, системно організоване соціальне явище, яке поєднує в собі різні складові, зокрема: управлінську, політичну, економічну, юридичну, соціальну, морально-етичну;

– корупція – це негативне суспільне явище, яке постійно й активно впливає на свідомість громадян та їхні особисті погляди, формує корисливі аморальні цінності, визначає корупційну субкультуру в суспільстві, руйнує суспільні відносини, зменшує ресурси та підриває довіру до держави;

– корупція охоплює вищий (елітарний), середній та низовий рівні державного управління, проникаючи в усі сфери і підстигаючи суспільного життя, порушує права,

зачіпає інтереси всіх соціальних груп і прошарків суспільства, вражає політику, економіку, соціальну сферу, культуру;

– корупція може бути політичною, економічною, адміністративною та побутовою, може виникати організовано чи стихійно;

– корупція створила корупційну етику, що стала альтернативою морально-етичним нормам в Україні.

Кризовий і системний характер корупції в Україні вимагає впровадження послідовно спланованих та скоординованих заходів запобігання та протидії корупції, об'єднаних однією антикорупційною стратегією, успішність реалізації якої залежить від 4 складових: наявності єдиної політичної волі; належної правової бази; скоординованої, з чітко визначеними функціями та системою взаємодії, підпорядкування та зворотного зв'язку, організаційно-управлінської структури суб'єктів антикорупційної діяльності; заходів, спрямованих на формування антикорупційної суспільної свідомості та системи громадського контролю в поєднанні з активним залученням та співпрацею з міжнародними експертами та організаціями [12, с. 184].

Першим документом, який можна підвести під категорію національної антикорупційної стратегії, стала прийнята 10 квітня 1997 р. Національна програма боротьби з корупцією, затверджена Указом Президента України № 319/97. У ній вперше було зазначено, що прояви корупції негативно позначаються на забезпеченні національної безпеки держави [13]. Цікавим є положення Нацпрограми, що чинне на той час антикорупційне законодавство значною мірою дає можливість вести боротьбу з різного роду корупційними діяннями, тобто апріорі визнавалася відсутність антикорупційних заходів превентивного характеру. Водночас у Національній програмі вперше було акцентовано увагу на необхідності проведення кримінологічної

експертизи нормативно-правових актів з метою виявлення криміногенних чинників у законодавстві та на відсутності звітності щодо боротьби з корупцією. Наголошувалося на фрагментарному характері законодавчого вдосконалення та його затягуванні.

Серед організаційно-правових заходів, зокрема, було визначено розробку і подання на розгляд Кабінету Міністрів України проекту концепції боротьби з корупцією в Україні на 1998–2005 роки, а також підготовку Кодексу поведінки державного службовця [13].

Однак суто з юридичної точки зору антикорупційними стратегіями в Україні можна вважати три документи: Концепцію боротьби з корупцією на 1998-2005 роки (Указ Президента України від 24 квітня 1998 р. № 367/981); Концепцію подолання корупції в Україні "На шляху до доброчесності" (Указ Президента України від 11 вересня 2006 р. № 742/20062); Національну антикорупційну стратегію на 2011-2015 роки (Указ Президента України від 21 жовтня 2011 р. № 1001/2001).

У Концепції боротьби з корупцією на 1998–2005 роки [14] вперше на рівні нормативно-правового акта було виділено форми (види) корупційних діянь, визначено, що боротьба з проявами корупції має ґрунтуватися на поєднанні профілактичних, правоохоронних і репресивних заходів, причому перевага має віддаватися профілактичним заходам. Було запропоновано поділити заходи запобігання та протидії корупції на невідкладні короткострокові, у тому числі надзвичайного характеру, довгострокові та постійного характеру.

Серед профілактичних заходів Концепції виділялися соціальні, політичні, економічні, правові, економічні, організаційно-управлінські та соціально-психологічні заходи.

Реалізація Концепції забезпечувалася насамперед шляхом урахування положень цього документа у формуванні державної антикорупційної політики, розроблення нових і вдосконалення чинних загальнодержавних та галузевих програм протидії корупції, прийняття нових законів і внесення змін до чинних нормативно-правових актів, опрацювання чіткої системи державного контролю та відповідальності за виконання положень і рекомендацій Концепції [3, с. 236–237].

Концепція подолання корупції в Україні "На шляху до доброчесності" передбачала створення дієвої системи запобігання корупції, розроблення комплексних заходів щодо протидії

цьому явищу, виявлення та подолання її соціальних передумов і наслідків [4, с. 300]. У Концепції було визначено характерні риси корупції та віднесено хабарництво до найпоширеніших корупційних діянь. Акцентувалася увага на забезпеченні доброчесності в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування, виділялися корупційні ризики в діяльності виборних органів, органах судової влади та передбачалися заходи з подолання вказаних ризиків. Особливо увага приділялася проблемам у виявленні фактів корупції інститутами громадянського суспільства та правоохоронними органами, а також пропонувалися заходи щодо підвищення ефективності їх діяльності [15].

Зрештою, Національна антикорупційна стратегія на 2011–2015 роки стала системним і прогресивним документом, адже він визначає пріоритетні напрями антикорупційної політики, зокрема щодо виявлення та усунення умов, які сприяють або можуть сприяти виникненню корупції, а також запобігання спробам їх створення [5, с. 285].

Метою Національної антикорупційної стратегії визначено зменшення рівня корупції в Україні шляхом усунення передумов її виникнення через упровадження превентивних заходів, зміцнення режиму законності, а також формування у суспільстві нетерпимого, негативного ставлення до корупції [16]. Тобто вказаний документ у питанні антикорупційної діяльності віддає перевагу саме запобіжним та профілактичним заходам. Особливо визначено реформи, які мають позитивно сприяти антикорупційній діяльності держави, зокрема судова, податкова, адміністративна, кримінальної юстиції, удосконалення механізмів доступу громадян до публічної інформації та отримання безоплатної правової допомоги.

Також прогресивним у Національній стратегії вважається використання терміна "доброчесність" у контексті визначення її рівня щодо осіб, уповноважених на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування [5, с. 286].

На виконання Національної антикорупційної стратегії на 2011–2015 роки Уряд України 28 листопада 2011 р. прийняв Постанову № 1240 "Про затвердження Державної програми щодо запобігання і протидії корупції на 2011–2015

роки", яка структур-

но відповідає Національній антикорупційній стратегії та містить перелік заходів, обсягів і джерел фінансування, очікуваних результатів, індикаторів, строків, відповідальних виконавців, а також партнерів із реалізації заходів.

Так, у 2013 р. "Трансперенсі Інтернешнл", провівши в Україні громадський моніторинг виконання вказаної Держпрограми, до основних причин її неефективного виконання віднесла відсутність належного фінансування більшості передбачених заходів, чітких індикаторів виконання завдань та заходів, належної координації дій виконавців, невідповідність окремих завдань запланованим заходам, обмеженість можливостей виконавців, низький рівень виконавської дисципліни, відсутність суспільного запиту на проведення деяких реформ, покладення відповідальності за виконання антикорупційних заходів на органи, які є враженими корупцією [17, с. 71]. Крім того, у своєму Звіті ТІ визначила низку наступних ключових рекомендацій для нашої держави, серед яких: реформування публічної служби, правоохоронних органів та судової системи, створення спеціалізованого незалежного антикорупційного органу, визначення чіткої ієрархії нормативно-правових актів, забезпечення належного регулювання адміністративного процесу, впровадження незалежного аудиту публічних фінансів на місцевому рівні, реформування системи політичних фінансів. 2 липня 2014 р. на засіданні Кабінету Міністрів України було ухвалено десять першочергових антикорупційних кроків. Зокрема, у рамках реалізації першого з них планується до кінця 2014 р. ухвалити у Верховній Раді України Антикорупційну стратегію, що забезпечить взяття парламентом на себе політичної відповідальності за реалізацію антикорупційної політики [18].

В Україні досі залишаються не реалізованими ключові форми створення антикорупційних інституцій, реформування прокуратури й органів кримінальної юстиції, публічної служби, створення системи запобігання конфлікту інтересів, подолання корупції у державних закупівлях, запровадження механізмів запобігання політичній корупції [8,

с. 5–6]. Вважається, що успішна та серйозна антикорупційна реформа має складатися з наступних елементів: відданість політичних лідерів боротьбі з будь-якими проявами корупції; приділення особливої уваги запобіганню; прийняття комплексних антикорупційних законів; виявлення дій уряду, що є найбільш схильними до корупції; установлення належного розміру заробітної плати державним службовцям та політичним лідерам; вивчення засобів правового та адміністративного захисту; партнерство між урядом та громадянським суспільством; перетворення корупції на дуже ризиковану та неприбуткову справу [6].

Висновки та перспективи подальших досліджень. В Україні корупція кризового типу вразила всі сфери суспільного життя та стала безпосередньою загрозою конституційним правам і свободам громадян. Наслідком високого рівня корупції в українському суспільстві стала зневіра людей у справедливість системи державного управління та місцевого самоврядування, у чесність і порядність правоохоронних органів та суддів.

Вимушені констатувати, що в нашій державі фактично успішно функціонує олігархічна модель антикорупційної системи. Прийняття національних антикорупційних програм, концепцій та стратегій сприяло напрацюванню доволі масивної правової бази та досвіду у сфері боротьби з корупцією, проте її рівень в Україні продовжує залишатися неприйнятно високим, що заважає виходу українського суспільства, економіки та політики з кризового стану. Аналіз положень антикорупційних документів стратегічного рівня у розрізі від Національної програми боротьби з корупцією 1997 р. до Національної антикорупційної стратегії на 2011–2015 роки свідчить, що всі три стратегічних документи антикорупційного спрямування є структурно впорядкованими й містять характеристику корупції як суспільного явища, виділяючи її передумови й передбачаючи не лише правові заходи боротьби з корупцією, а й політичні, економічні, організаційно-управлінські і соціально-психологічні. Упровадження цих документів планувалося здійснювати за допомогою відповідних програм, затверджених Кабінетом Міністрів України. Крім того, у

методології антикорупційної політики України відбулося зміщення акценту із заходів реагування на корупційні прояви постфактум у бік заходів превентивного та профілактичного характеру, що, без сумніву, є важливим результатом вивчення питань боротьби з корупцією і слугуватиме прогресивною основою розробки подальших заходів щодо антикорупційної політики України.

Сьогодні на хвилі національного піднесення та в аспекті підписання Угоди про асоціацію з ЄС в Україні спостерігається високий рівень спільної рішучості Президента України, Уряду, Верховної Ради вдатися із залученням громадянського суспільства до ефективних заходів протидії та подолання корупції. Загалом вважається, що наявність на найвищому політичному рівні волі щодо безкомпромісної боротьби з корупцією є чи не найголовнішою умовою ефективної реалізації державної антикорупційної політики, втім у подальшому така політична воля має бути підкріплена конкретними заходами, спрямованими на запобігання і протидію корупції. Отже, перспективними напрямками для подальших наукових розвідок вважаємо вивчення та розробку заходів, а також механізмів реалізації антикорупційної політики з метою їх врахування під час розробки нового антикорупційного документа стратегічного рівня.

Список використаних джерел

1. Петро Порошенко: я йду на посаду Президента, щоб зберегти і зміцнити єдність України [Електронний ресурс] // Офіційне інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/30490.html>
2. Корупція в Україні: причини поширення та механізми протидії [Електронний ресурс] / Ю. Г. Кальниш, С. В. Дрьомов, Д. Б. Клименко та ін. – К. : "ДП "НВЦ Пріоритети", 2010. – 88 с. – Режим доступу : <http://sd.net.ua/2012/03/08/korupciya-v-ukrayini.html>
3. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) : монографія / М. І. Мельник. – К. : Юрид. думка, 2004. – 400 с.
4. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії : монографія / Є. В.

Невмержицький. – К. : КНТ, 2008. – 368 с.

5. *Соловійов В. М.* Запобігання і протидія корупції в державно- му управлінні України : монографія / В. М. Соловійов. – К. : Ін-т законодавства ВРУ, 2012. – 508 с.

6. *Поуп Дж.* Боротьба з корупцією: елементи системи державної невідкупності / Дж. Поуп. – Рівне : ТОВ "Планета-друк", 2011. – 488 с.

7. *Роуз-Аккерман С.* Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы / С. Роуз-Аккерман ; пер. с англ. О. А. Аляк-ринского. – М. : Логос, 2003. – 356 с.

8. *Качкина Т. Б.* Коррупция и основные элементы стратегии противодействия ей : учеб. пособие / Т. Б. Качкина, А. В. Качкин. – Ульяновск : ОАО "Областная типография "Печатный двор", 2010. – 80 с.

9. Соціологічні опитування // Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=903

10. Corruption perceptions index // Transparency International [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.transparency.org/research/cpi/overview>

11. *Mauro P.* The persistence of corruption and slow economic growth / P. Mauro // IMF Working Paper N 02/213. – Washington : International Monetary Fund, 2002. – 23 p.

12. Запобігання та протидія корупції : навч. посіб. / авт. кол. : А. М. Михненко (кер. авт. кол.), Р. П. Марчук, А. М. Мудров та ін. ; за ред. проф. А. М. Михненка. – К. : НАДУ, 2010. – 360 с.

13. Про Національну програму боротьби з корупцією : Указ Президента України від 10 квіт. 1997 р. № 319/97 // Офіц. вісн. України. – 1997. – 17 квіт. – № 15. – С. 11.

14. Про Концепцію боротьби з корупцією на 1998–2005 роки : Указ Президента України від 24 квіт. 1998 р. № 367/98 // Офіц. вісн. України. – 1998. – 14 трав. – № 15. – С. 14.

15. Про Концепцію подолання корупції в Україні "На шляху до доброчесності" : Указ Президента України від 11 верес. 2006 р.

№ 742/2006 // Офіц. вісн. України. – 2006. – 27 верес. – № 37. – С. 9.

16. Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015

роки : Указ Президента України від 21 жовт. 2011 р. № 1001/2011 // Офіц. вісн. Президента України. – 2011. – 3 листоп. – № 29. – С. 13.

17. Державна програма щодо запобігання і протидії корупції на 2011–2015 роки. Стан виконання: що побачила громадськість? Звіт за результатами громадського моніторингу / за заг. ред. О. Хмари, Д. Ковриженка. – К. : Transparency International Україна, 2013. – 89 с.

18. Уряд розробив 10 антикорупційних кроків – Павло Петренко // Веб-сайт Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/news/45652>